

ІСТОРИЧНА ПОЕТИКА

УДК 82.09

ПАМ'ЯТЬ МІСТА

Аляйда Ассман

Aleida.Assmann@uni-konstanz.de

Професор, доктор

Відділ літератури/Англістика

Констанцький університет

Fach D 161, 78457, Konstanz, Deutschland

Анотація. Усвідомлення того, що наше знання історії пов'язане передусім з місцями, які в містах оприявлені, зокрема, через будівельну субстанцію, перетворює міста у важливий предмет культурно-історичних досліджень. При цьому основоположне питання: як саме вписується історія в міський простір, як вона „заякорюється” в ньому, як її змінюють, оновлюють, знищують, як відбувається боротьба за неї? І як з такими просторами пов'язані спогади? Ці питання виводять нас на взаємозв'язок простору, часу, пам'яті, ідентичності, про який йдеться детальніше на прикладі чотирьох аспектів. Розрізнення простору й місця (1) відкриває дві перспективи сприйняття: простору як такого, що надається для організації та переформування, та місця, яке ми усвідомлюємо внаслідок наповненості його історією та спогадами, що передаються через наратив далі. Місто сприймається як палімпсест (2), коли стають зримими нашарування й пласти, котрі засвідчують історію як колективний витвір різних поколінь, епох, періодів поселень. Поняття „реконструкція” (3) позначає нову практику в архітектурі, яка передбачає відбудову після 1989 р. історичних будівель, зруйнованих війною чи з ідеологічних або модернізаційних мотивів. Історична тяглість (4), у свою чергу, означає ставлення до історичної будівельної субстанції, яка знову тісніше поєднує минуле й майбутнє.

Ключові слова: простір, місце, простори пам'яті, ідентичність, палімпсест, реконструкція, історична тяглість, урбіцид.

„Могутня сила спогадів, які зберігають у собі місця”, – цей вислів належить Цицерону, який багато зробив для того, аби

з'ясувати взаємозв'язок між простором та спогадами [7, т. 1–2, с. 394–396]. (Як теоретик римської мнемотехніки Цицерон розробив концепцію ментального запису пам'яті, який базується на індивідуальному асоціативному принципі поєднання „*loci et imagines*” (місць та образів) і становить основу меморації (що не те саме, що пригадування). Цю римську традицію використав для досліджень пам'яті Френсіс Єйтс (*The Art of Memory*, 1966), а відтак П'єр Нора у масштабному проекті французьких „місць пам'яті” (*lieux de mémoire*) поставив її на нову концептуальну основу. Його формула така: „Пам'ять прив'язується до місць, як історія до подій”. Пор. також поділ пам'яті на „*ars*” та „*vis*” (техніка й сила) у книзі „Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті”. – К. : Ніка-Центр, 2012. – С. 188.). Він залишив для нас теорію мнемотехніки, якою показав, що спогади структуровані топологічно і спрацьовують найкраще тоді, коли для них задано просторову схему у вигляді так званих *loci*, або просторів пам'яті. Він також наголошував на силі спогадів, закумуляованій у конкретних історичних місцях. Як аргументи минулих подій, вони фіксують те, що відбувалося, у різний спосіб. Досвідчений історичний погляд може їх відчитати, вони знову і знову – крізь періоди забуття – стають імпульсами для історичної уяви та пошуків майбутніх поколінь. Поряд із вступним висловом Цицерона я хотіла б поставити його актуалізований варіант, що належить історикові Карлу Шльогелю: „Усі наші знання про історію пов'язані з місцями <...> Ми не можемо обійтися без образів тих місць, де все відбувалося. *History takes place* – історія відбувається” [24, с. 70] (англійський вираз для „відбуватися” дослівно означає „займати місце”, саме цю двояку можливість прочитання обіграє авторка. – примітка перекладача). Можемо піти ще на крок далі й сказати приблизно так: „Історія віднаходить місто”. Така перспектива відкриває ряд важливих запитань: Як вписується історія в міський простір, як вона заякорена в ньому, як відбуваються боротьба навколо неї, зміни, оновлення, знищення? І хто сполучає спогади з такими просторами? Пошуки відповідей на ці питання приводять нас до взаємозалежності простору, часу, пам'яті й ідентичності, про що я хотіла б дискутувати тут на основі чотирьох аспектів:

Простір і місце

Місто як палімпсест

Зруйнування міст та історична тяглість

Відбудова й реконструкція

Простір і місце

Так званий *spatial turn* (просторовий поворот) приніс із собою в культурологічні науки нові поняття і питання. Як відомо, важливим голосом у цьому поворотному підході був географ і теоретик архітектури Едвард Саудж. Він використав риторику повороту, щоб замінити парадигму часу, котра супроводжувала істориків з ХІХ ст., новою парадигмою простору кінця ХХ ст. Простір як вимір одночасового досить тривалий час залишався на другорядній позиції через концентрування уваги дослідників на лінійних процесах часу і змін. Таким був аргумент Сауджа. Ще раз зачитую Шльогеля: „Історичний наратив значною мірою змусив змовкнути простір, який знаходить вербальне й наочне вираження не через часові секвенції, а оприявнюється через існуюче поряд і водночас” [24, с. 64]. Саудж показав те, що при цьому виявилось забути, а саме „творчо локалізований життєвий світ, що є не тільки продуктом історії, а передусім також конструкцією людських географій, соціальною конструкцією простору й постійним формуванням та переформуванням географічних ландшафтів” [25, с. 10] (пор. також: [26]).

Саудж спирався на праці французьких істориків, які вже за два десятиліття до нього заклали основу для зміни. Одним із них був Анрі Лефевр, який писав про „продукцію простору” і визначив простір як „резервуар ресурсів”. Простір, за Лефевром, – це „більше, ніж театр, сцена чи сценарій для дії. Простір є не тільки нейтральною передумовою, а й активним учасником подій як інструмент і ціль, засіб і мета” [17; 18]. До Лефевра про „Інші простори” (*des espaces autres*) в одній із доповідей для архітекторів говорив ще Фуко 1967 р. У цій доповіді, опублікованій майже через два десятиліття незадовго до його смерті, Фуко писав: наприкінці ХХ ст. ми живемо „в епоху одночасовості, існування поряд, епоху близькості й дистанції, просторової обмеженості й великих відстаней. Сьогодні ми усвідомлюємо себе менше істотами, життя яких розгортається в часі, а радше такими, що пов’язані й поєднані одне з одним певними вузлами” [12, с. 34].

Із просторовим поворотом дедалі більше поширилося розуміння того, що історичні події не тільки відбуваються в певному просторі, а завжди поєднані з ним і зазнають значного його впливу. У політичному розумінні, наприклад, простір зветься „територією” й ставить специфічні цілі; він може бути завойованим, захищеним, відкритим, перетнутим, колонізованим, вимірним,

картографованим, окупованим, заселеним і перезаселеним. У такому сенсі простір завжди був головним мотором колоніальної та імперіалістичної політики. Такий план дій завжди передбачає певне переформатування простору, його експлуатацію, і відтак робить його центральним виміром маніфестації влади.

Паралельно з розвитком цього наукового дискурсу про простір, з'явився ще один, відмінний від нього, однак також започаткований французькими істориками (компетентно й наочно описано у праці: [3, с. 284–328]). Упродовж 1986–1992 рр. П'єр Нора разом із більше ніж стома колегами, працював над своїми 130-ма „Міцями пам'яті” (*lieux de mémoire*), семитомною працею, яка сьогодні не тільки перекладена багатьма мовами, а й зумовила появу наступних проектів. Хоча в обох йшлося про простір, ці дискурси розвивалися спочатку незалежно один від одного й майже не мали точок дотику. Один із них заклав основи для дуже політично орієнтованих колоніальних та постколоніальних студій, інший концентрувався на внутрішньому взаємозв'язку між історією та нацією.

Хочу коротко зупинитися на повсякденному вживанні понять „простір” і „місце”. Говорячи про „простір”, маємо на увазі щось таке, що належить конструювати, опановувати, також організовувати, використовувати чи впорядковувати. Простір є переважно предметом упорядкування й планування, диспозитивна маса для діячів з наміром, якими можуть бути архітектори, містобудівники чи політики. Усі вони спрямовують свої погляди в майбутнє; вони хочуть втручатися, змінювати, перебудовувати.

Місця натомість характеризуються тим, що якісь дії в них уже відбулися, у них щось пережито, вистраждано й зроблено. Тут історія вже відбулася, залишивши по собі відмітини у формі слідів, реліктів, залишків, монументів, зарубок, рубців чи ран. Місця мають назви та історію чи історії, вони приховують у собі *минуле*; простори відкривають вимір планування й вказують у *майбутнє*.

Отже, якщо мова про простір спрямована радше в майбутнє і є – за Лефевром – предметом інструментів та цілей, засобів та мети, то, говорячи про місця, ми скеровуємо думки в минуле й думаємо про історію, яка пов'язана із ними й прочитується в них. Теоретик простору Саудж не випадково є архітектором і пише, зокрема, про Лос-Анджелес, місто, в якому вимір простору постійно виснажує вимір місця в ході „постійної формації й реформації географічного ландшафту”; де, інакше кажучи, постійний рух мешканців та

інвесторів перешкоджає просторовій кристалізації історії та пам'яті [28]. (Лос-Анджелес у цьому відношенні відрізняється від Нью-Йорка, який також був „змінюваним містом” (англ. „convertible city”), однак зараз там цілі квартали взято під охорону як культурну спадщину).

Тим часом зросло усвідомлення не тільки простору як центрального диспозитиву влади, репрезентації, формування, а й місць у всій їх конкретності й самобутності. Після структурної історії, макро- й мікроісторії місця в історичному мисленні набувають дедалі більшої значущості як арени історичних подій, як форма ущільнення й опрідметнення історії, як зримі безпосередні носії знаків та слідів, що знищують чи зберігають, закидають чи розшифровують, маркують чи заперечують, забувають чи пригадують [2; 19]. Нове поняття місця виникло в той момент, коли історики розширили свою концепцію історії та аналіз того, як роблять історію, розширили, поставивши питання про те, як історію переживають і як про неї згадують. Місце стало новим предметом історичного аналізу, який виходить за межі письмових і наочних джерел і розширює принцип читабельного на ландшафти, міста, площі – на все, де, за словами Фуко, „утворилися доленосні перехрестя часу й простору”, чи, цитуючи Беньяміна, „історія увійшла (вселилася) в місце події”.

Центральні в цьому дискурсі не тільки місця, ключові для національної самоідентифікації (місця пам'яті Нора), а й такі, в котрі „вросла” трагічна історія, яку зберігають у відкритому вигляді й виставляють напоказ у формі пам'ятних місць як ран спогадів. Протилежністю місць, сповнених історією, досвідом і пам'яттю, виступають так звані *не-місця* – *non-lieux* – як-от паркінги, міжнародні аеропорти, мережі готелів та бістро, у яких певна функція цілковито витіснила специфіку локальної фізіономіки [1].

Підсумовуємо викладене вище. З огляду на прокламований поворот від парадигми часу до парадигми простору виникає маловраховувана досі відмінність, що стосується певною мірою перспективи минулого й майбутнього. Тоді як простір у вужчому значенні асоціюємо з можливостями впорядкування й потенціалом майбутнього, місце визначається, передусім, своєю історією, яка в окремих випадках пам'ятних місць набуває винятково ретроспективного характеру. Новий інтерес до простору, отже, зовсім не означає відвернення від історії, а може відкривати нові підступи до неї через її злами та гетерогенні нашарування. Історія

відбувається (англ. *history takes place*), займає місце й захоплює місця, як у формі великих конструктивних проєктів, що визначають життя людей, так і через маркування й сліди, що стають предметом формування символів та нарацій. Парадигма простору, що повсякчас є предметом протистояння цінностей та досвіду, призводить до руйнування гомогенних оповідей і перетворення їх у розмаїття досвіду, спогадів, перспектив [23, с. 180 і далі].

Місто як палімпсест

Палімпсест – це цінний рукопис на пергаменті, первісний напис якого ретельно зішкрібали середньовічні монахи, аби зробити місце для нового напису. Використовуючи певні засоби, однак, можна прочитати стертий текст під написаним. Палімпсест – це філологічна метафора, що виявляє паралелі до геологічної метафори напластування. Архітектуру багатьох європейських міст можна описати як тривимірний палімпсест згущеної й напластованої історії, яка є результатом повторних переформувань, переписів, седиментації. З огляду на просторову присутність різних пластів урбанної будівельної субстанції можна говорити про „часові пласти” (Райнгард Козеллек) чи „одночасність різночасового” (Вільгельм Піндар).

Якщо історія як наратив неодмінно має лінійну структуру, то в міському просторі вона проявляється гетерогенно, як сукупність пластів, як перехрещені й ущільнені поселення різних народів з різних часів. Це стосується, зокрема, центрально- й східноєвропейських міст, на яких позначилися міграція, імперіалістична експансійна політика, примусові переселення й депортації; тут локальна історія представлена як співіснування розмаїтого й різноманітного в найтіснішому просторі. Та хоча в міському просторі багато чого присутнє одночасно, це зовсім не означає, що всі ці гетерогенні пласти сприймаються однаково й наявні в людській свідомості. Місто з його кілька разів переписаною будівельною субстанцією має набагато довшу пам'ять, аніж політичний режим, у межах якого воно знаходиться.

У ході однієї дискусії у Відні на тему „Культурна пам'ять” польський історик Роберт Траба сказав, що в повоєнних містах, де він виростав, це поняття не мало позитивного значення. Ідентифікувати себе з чужими пластами не могли й не хотіли; у національному самосприйнятті вони були фактором, що заважав, відтак його просто замовчували. Польсько-американський автор Чеслав Мілош також наголошував на гетерогенності часових

пластів таких міст, як Гданськ, Кьонігсберг, Вроцлав і його рідний Вільнюс, пишучи: „Поляк у Гданську, наприклад, стикається з німецькою культурою, яка напластовувалася тут упродовж століть і присутня у кожній архітектурній деталі”. Після падіння польського комуністичного режиму він помітив зростання готовності сприймати *longue durée* (довготривалість) цього міста й відтак визнавати його напластовану історію. „Поляки, які вважають себе гданцями чи вроцлавцями, бо вони провели в цих містах своє дитинство і юність, здається, навчилися поваги до спадщини. Цією спадщиною вони завдячують праці багатьох німецьких поколінь” [20]. Після розпаду Радянського Союзу й кінця комунізму, який був основою державної політики, зріс вплив ліберальних громадянських кіл. Це означало, як пише історик мистецтва Малгожата Омеляновська, що „минуле міста, німецька спадщина XIX ст. та сліди її тодішніх жителів, а отже, й архітектура історизму” привертали до себе дедалі більший інтерес [21, с. 234]. (Авторка, однак, додає, що любителі „старого Данцига” не особливо переймаються сучасними штучними декоративними елементами на фасадах старих будівель). У вибраних містах-палімпсестах, як-от Гданськ, Вроцлав, Рига чи Вільнюс, де перехрещувалися й нашаровувалися одна на одну різні етнічні культури і які пережили стрімкі зміни політичних систем та націй, постає, за Мілошем, актуальне для теперішнього покоління питання: „Як можна визнати цю спадщину своєю, як доєднатися до ланцюга поколінь цього міста?” [10, с. 53–55].

Зруйнування міст та історична тяглість

Подібно до Мілоша, який наголошував на напластуваннях у польських та литовських містах, сербський митець і архітектор Богдан Богданович описав міста колишньої Югославії як „депо зібраних спогадів”. Його також захоплює історична тяглість цих міст, значно триваліша, ніж короткі життєві цикли мешканців та політичних систем: „Які короткі різні етнічні періоди, коли порівнювати їх із тривалістю окремих міст – не кажучи вже про політичні поділи. Життя мов та націй часто виявляється значно коротшим, ніж існування багатьох старих міських поселень, через які пройшли численні народи, в яких говорили різними мовами” [4, с. 20].

Тим болісніше вразила його серія міських руйнувань у Вуковарі, Мостарі, Сараєві, Дубровнику, яка почалася в югославському Белграді, бургомістром якого він був десять років до

того. У своїй книзі „Місто й смерть” він аналізує мотивацію, яка стоїть за радикальним шаленством руйнування „сучасних варварів”. Він тлумачить урбіцид (місторуйнування, містознищення) як вираження страху перед комплексною й невичерпною мовою форм минулих епох й культурних напластувань, яку руйнівники міста не можуть ні зрозуміти, ні опанувати, ані контролювати. (Поняття „урбіцид” я перейняла від Ренати Лахман, праця якої допомогла мені усвідомити багато важливого. Це „Bogdan Bogdanovic und seine Zerstörungsphilosophie” у виданні „Krieg Sichten. Zur medialen Darstellung der Kriege in Jugoslawien” (München, 2007) [15, с. 105-127]. П'єр Кластре тематизує тісний взаємозв'язок між урбіцидом та етноцидом, вказуючи на примусове прагнення до єдиного та зруйнування розмаїття і відмінного як мотор колоніального насилля [8]). Вписана у простір історія має структуру, що склалася внаслідок надбудови й осідання різних культурних залишків, тим паче на Балканах, де культури й етнічні групи існували „у тисячолітньому взаємному проникненні” [5, с. 42–44]. Знищити цю історичну комплексність і зробити власну історію абсолютною є метою націоналістичних – і, як ми сьогодні можемо додати – соціалістичних та модерністичних руйнівників міста. Націоналістичному руйнівному шаленству у війні на Балканах передувало багато значимих дій по розмежуванню: просторове дистанціювання, мовне подрібнення, боротьба національних символів, котрі стали знаками, знаменами, закликами до боротьби. Руйнівники міст спрямували свою лють на все ті ж символічні знаки: мости, вежі церков, куполи й мінарети. Ренате Лахманн, яка займалася теорією культури Богдановича, підсумовує його тези так: „Ішлося саме про зруйнування історії, участь в якій виявилася небажаною, яку не хотілося приймати як спільну, то ж це була чужа історія, яка оприявнювалася через видимі знаки, її архітектурні риси” [16, с. 118].

В аналізі Богдановича урбіцид, знищення міста, спрямоване й на зруйнування втіленого в ньому сховища пам'яті, тому рівнозначне мнемоциду. Розпорядники нової націоналістичної пам'яті спричинили його, стерши з лиця землі те, що було раніше, і створили ситуацію *tabula rasa*. Ситуації *tabula rasa* виникали в Європі не тільки внаслідок воєн, а й через форсовані модернізаційні проекти. Архітектура епохи модерну й повоєнна архітектура як на сході, так і на заході Європи знецінила історичну будівельну субстанцію, зачищаючи пласти минулого. Наскільки інтенсивно

погляд спрямовувався виключно в майбутнє в сенсі технічної інновації та соціального прогресу, настільки історичні залишки знецінювалися до рівня обтяжливих реліктів, які мусили поступитися місцем новим баченням нового світу. Якщо в ході війни зруйнування міст конотується з травматичними переживаннями, то з перспективи архітекторів і містобудівників воно набуває творчої, щоб не сказати – ейфорійної – якості, бо лише через демонтаж напластованого минулого можна було послідовно втілити в життя новий, зорієнтований на майбутнє плановий потенціал. Мислення „простором” виразно переважило пошанування „місць”.

В одній зі статей про віднаходження історії в пострадянських містах Джон Чаплічка показав, що час цих форсованих модернізаційних проектів у Східній Європі не збіг разом із падінням Радянського Союзу. Він наочно описує, як після 1990 р. радикальна зміна політичної ідеології та світосприйняття призвели до захисту сучасного просторового мислення й нового вшанування історичних місць. Політичні зміни, які поклали край також непроханій нормативній дії режиму модерну, спричинили переоцінку, поворот і повернення минулого.

Чаплічка спирався у своєму дослідженні на ряд інтерв'ю, які він провів у чотирьох посткомуністичних містах: Гданську, Львові, Ризі й Вільнюсі. Мешканців міста запитували про їх ставлення до міста. Результат виявився надивовижу однаковим: жителі ідентифікували себе емоційно з локальними забудовами частин міста та історичними будівлями, тоді як однотипні панельні забудови й монументальну символічну архітектуру доби соціалістичного прогресу цілком залишали поза увагою, сприймали як чужорідне або виразно дистанціювалися від них. Ожила локальна гордість, нова ідентифікація себе самого із власним місцем та його історією сприяли з 90-х рр. появі численних заходів із санації старого міста, проектів реконструкції, які підносили історичну цінність образу міста й формували його вигляд. Тоді як радянські модернізаційні проекти були спрямовані на усунення різноманітностей і форсування однотипності міст, тепер, навпаки, залежало на тому, аби знову зробити зримою неповторність місцевого. Цей процес ішов у ногу разом із відкриттям для себе минулого і новим оволодінням знаннями про історію в камені. Мешканці дедалі частіше брали на себе відповідальність за їхнє „збудоване довкілля” (built environment), інвестували через свою

емоційну позицію, свою роботу і кошти у власне місто. Цими активними ініціативами вони сприяють утворенню того, що назвали „зовнішнім образом” (Рольф Лінднер), „власною логікою” (Мартіна Льов), „характером” (Джон Чаплічка), „особистістю” (Карл Зауер) або ж неповторною ідентичністю міста. Таке акцентування на відмінному й своєрідному Чаплічка підсумував ще поняттям „vernacular” (спільний, загальний, *також*: діалектний) й інтерпретував його як стратегію локальної реституції і самоствердження проти (радянських) проектів модернізації: „Цей особливий локальний шарм полягає у способі, як архітектура зважає на клімат і просторовість міста чи регіону та враховує історію й досвід його мешканців, що знаходять вираження в матеріальній культурі” [9, с. 181].

З 1980-х рр. також у західнонімецьких містах постала ідея „провідного образу неповторної індивідуальності міста” [14, с. 96]. Інвестиції у відновлення спільного „образу міста” з неповторним, упізнаваним профілем загалом відображають потребу мешканців у просторовому й часовому заякоренні в середовище. Проте було б неправильним тлумачити таку зацікавленість в образі міста тільки як економічно зумовлену маркетингову ринкову стратегію і марку постмодерної індустрії спадщини. Не вичерпують повноти цього явища, з огляду на його палімпсестний характер, і такі вирази, як ностальгія чи „культ батьківщини”. Бо процес віднаходження міста, інспірований історично, супроводжується не тільки новим локальним патріотизмом, а й відновленням історичної свідомості та реєвпропеїзацією. Я розумію таку зміну настроїв як реакцію не тільки на травми війни, а й на утопії та „креативне зруйнування” шляхом реалізації модернізаційних проектів та політичних амбіцій. Раніше зневажувана й зруйнована історія сьогодні, як видається, відіграє у свідомості людей нову роль: у Ризі й Вільнюсі, як пише Чаплічка, „комбінація архітектурних типів та стилів сформувала характерний образ міста, в який увійшли різні часові пласти” [9, с. 189]. Емоційні та матеріальні інвестиції громадян в їхні міста з їхніми історичними пластами і європейськими переплетіннями у сферах релігії, торгівлі, громадянської культури, а також і колоніальна експансія, імперіалістичне насилля й примусова міграція є свідченнями того, що вони (міста) дедалі більше справді сприймаються як „депо зібраних спогадів” у розумінні Богдана Богдановича, що „цю спадщину визнають як свою власну” і що, за

словами Чеслава Мілоша, у такий спосіб доєднуються до його „ланцюга поколінь”.

Мистецькі об’єкти та предмети історії „підлягають етиці збереження, а не етиці постійного оновлення, як це маємо у випадку з візуальним образом міста чи регіону” [11]. Філіп Фішер – літературознавець і культуролог, який – як американець – стосовно міст, схоже, виходить з очевидної для нього „постійної етики оновлення”. Однак він теж наголошує на тому, що „історія занедбання так само важлива, як історія збереження. Занедбання є формою пасивного вандалізму <...>. У кожному мистецтві ми потребуємо не тільки історії створення, а й історії зникнення, можливих форм занедбання, виключення й незацікавленості” [11, с. 23].

Після зміни політичного режиму назви вулиць і площ змінюються одним розчерком пера, пам’ятники падають зі своїх постаментів (як-от статуї Леніна) або ж змінюють своє призначення (як Нова Варта (Neue Wache) у Берліні). Будівлі натомість чинять символічному перекодуванню значно стійкіший опір. Але й вони можуть бути знесені й перебудовані. Тут я хотіла б ще раз повернутися до різниці між простором і місцем. Історична фізіономіка місця, ми наголошували, протистоїть пластичності й відкритості простору. Чи якусь певну географічну площину можна вважати більше місцем, а чи простором, є не стільки питанням імпліцитної якості, скільки, передусім, питанням перспективи сприйняття, точки зору, інтересу. Хто розглядає її як „місце”, той акцентує, завперш, на її неповторній фізіономіці та історичній пам’яті, що значно обмежує потенціал для планування. Хто ж розуміє площину як „простір”, той, навпаки, не помічатиме існуючих слідів, готовий знести й стерти їх задля можливостей реорганізації. У сьогодні вже звичній боротьбі за обличчя наших міст перспективу простору представляють т. зв. *homo oeconomicus* та *homo investor* в особі фірм та громадських рад, на противагу їм перспективу місця займає *homo conservator*, представлений громадянськими рухами та пам’яткозахисниками. У просторі міста обидві групи постійно мусять знаходити практичні компроміси.

Відбудова й реконструкція

Головне питання, яке постає сьогодні з огляду на історичне сховище європейських міст, звучить уже не „Знести чи законсервувати?”, а чимраз частіше „Зберегти статус кво чи знести задля реконструкції?” Центральними є поняття відбудови й

реконструкції. Слово „відбудова” набуло сьогодні цілковито іншого звучання, ніж воно мало в повоєнний час. Ідеться вже зовсім не про розбудову інфраструктури й полегшення життєвих нужд, а про далекосяжні питання рекламації історії у дзеркалі зміненого міського, національного чи європейського власного образу. Зносити колишнє пріоритетне не для того, аби створити місце для нового майбутнього, а для іншого, переважно дуже давнього минулого (пор. статтю та інтерв'ю: [27]). Оскільки місця розташування таких відновлюваних історичних будівель, як правило, непорожні, то рішення, прийняте на користь „нової старої” будівлі, є переважно рішенням проти існуючої менш старої будівлі. Такі актуальні питання постають зараз у багатьох європейських містах, де повернення історичних будівель через десятиліття чи століття їхньої відсутності є предметом дискусії або вже готовим планом. Тому дебати про центр Берліна, дискусія про Палац республіки versus барокового міського замку не є одиничним випадком, а лише відомим прикладом абсолютно нового в такій формі поводження з містом як побудованим сховищем пам'яті. Нові питання звучать так: яким часовим пластам в образі міста слід віддати перевагу? Також: Скільки гетерогенної історії взагалі треба зберегти в місті? При цьому стає зрозумілим, що історія не тільки зростала й напластовувалася, вона дедалі більше стає пластичною масою для використання, і те, яких форм вона має набути, вирішує сучасність. Мільйони загиблих унаслідок війни й Голокосту, бомбардувань, втечі, депортацій не воскреснуть, однак можна підвести каміння й відновити будівлі. Чи має архітектура при цьому полегшити травму історії? Чи можна зцілити історію шляхом таких нових можливостей вибору? („Теоретики архітектури розрізняють копію, часткову реконструкцію, імітацію, відбудову та реконструкцію. Під „відбудовою” вони розуміють відновлення будівлі через недовгий час з її залишків, якщо вона була зруйнована внаслідок якогось нещасного випадку, тоді як „реконструкція” означає відновлення втраченого оригіналу за письмовими, фотографічними чи речовими джерелами. Нерідко результати реконструкції знову входять у свідомість населення як „оригінали”, як це сталося у випадку із центральною частиною Мюнхена чи Оперою Земпера в Дрездені. Покоління, які знали їх справжню історію, вимирають; будівлі в ході часу стають автентичними самі по собі”) (цит. за: [22, с. 7, 11]).

Питання, яке Чеслав Мілош поставив для таких міст, як Кьонігсберг і Вільнюс, стосується й Берліна: як долучитися до

ланцюга поколінь цього міста? Скільки із цієї неодноразовості збережеться як зримі сліди й у свідомості населення? Як можна уникнути того, щоб створити нові музейні зони часової гомогенності, які перетворять сформовану з плином часу гетерогенність міста на історичні куліси єдиного зразка? [13] (Авторка у зв'язку із цим говорить про „небезпеку фальсифікації”. Про Москву вона пише: „Я родом з міста, сповненого фальсифікацій: Головну транспортну артерію Москви було розширено у той спосіб, що будівлі обабіч дороги просто посунули у глибину. Видатні пам'ятники свавільно перенесено з одного боку вулиці на інший; місто повниться будівлями, які імітують далеке минуле”).

Бажання реконструкції походить сьогодні, передусім, від населення; серед архітекторів та пам'яткоохоронців вони зазвичай знаходять мало схвалення. Останні стоять на службі задля збереження і догляду автентичної будівельної субстанції; реконструкція видається їм „ворожою щодо історії, мистецтва та пам'ятників” [6, с. 32–35]. Пуристи серед них навіть називають реконструкцію зруйнованих будівель „злочином”; адже для них змінений чи зруйнований стан оригіналу сам по собі є історичним джерелом, яке через реконструкцію зазнає фальшування. Прихильникам реконструкції, натомість, ідеться зовсім не про руйнацію історії, а про можливість реактивації значних предметів мистецтва та культури. Їхнім аргументом є той, що реконструкція – частина нормальної архітектурної діяльності, бо в ході історії завжди розбудовували й перебудовували. В останні десятиліття між охороною об'єктів та просторовим оновленням утворилася нездоланна прірва, яка уособлює протилежні позиції демократичної громадськості. Тоді як у монархічних та авторитарних режимах рішення про заходи у сфері будівництва приймаються без залучення громадськості, в демократичних країнах громадяни значно активніше беруть участь у процесах прийняття таких рішень. Як би ми не ставилися до таких суперечок, вирішальне в дебатах стосовно планів забудівель те, що в багатоголосих дискусіях за участю фахівців, політиків, інвесторів та громадян ключовими є питання щодо поводження з власною історією, які вирішуються на демократичних засадах. Афективна зацікавленість історією виражається також у готовності громадян до пожертв. Після війн та культурних революцій ХХ ст. потреба в історичній тягlostі загалом помітно зростає. Я бачу в цьому не тільки ностальгію

травматизованого покоління, а зростаючу нову європейську свідомість та допитливість молодого покоління, яке цікавиться історією свого міста.

Переклад з німецької Оксани Матійчук

1. *Augé M.* Orte und Nicht-Orte. Vorüberlegungen zu einer Ethnologie der Einsamkeit / Marc Augé. – Frankfurt a.M. : S. Fischer, 1994. – 140 S.
2. *Bachelard G.* Poetik des Raumes / Gaston Bachelard. – Frankfurt am Main : Ullstein, 1975. – 284 S.
3. *Bachmann-Medick D.* Cultural Turns. Neuorientierung in den Kulturwissenschaften / Doris Bachmann-Medick. – Reinbek b. Hamburg : Rowohlt-Taschenbuch-Verlag, 2006. – 409 S.
4. *Bogdanovic B.* Architektur der Erinnerung / Bogdan Bogdanovic. – Klagenfurt : Wieser Verlag, 1994. – 139 S.
5. *Bogdanović B.* Die Stadt und der Tod / Bogdan Bogdanović . – Klagenfurt : Wieser, 1993. – 66 S.
6. *Buttlar A. von.* Kunstdenkmal versus Geschichtszeugnis / Adrian von Buttlar // Denkmalkultur zwischen Erinnerung und Zukunft / hrsg. vom Deutschen Nationalkomitee für Denkmalschutz . – Bonn : Deutsches Nationalkomitee für Denkmalschutz , 2004. – S. 32–35.
7. *Cicero.* De finibus bonorum et malorum : lateinisch-deutsch = Über das höchste Gut und das größte Übel / Marcus Tullius Cicero ; [übersetzer Harald Merklin]. – Stuttgart : Reclam, 1989. – 541 S.
8. *Clastres P.* Archäologie der Gewalt / Pierre Clastres ; [aus dem Französischen von Marc Blankenburg]. – Zürich ; Berlin : Diaphanes Verlag, 2008. – 125 S.
9. *Czaplicka J.* The Vernacular in Place and Time: Relocating History in Post-Soviet Cities / John Czaplicka // Vernacular modernism : heimat, globalization, and the built environment. – Stanford : Stanford University Press, 2005. – P. 171–192.
10. *Die Zukunft der Erinnerung* / herausgegeben von Martin Wälde . – Göttingen, 2001. – 96 S.
11. *Fisher Ph.* Local Meanings and Portable Objects: National Collections, Literatures, Music, and Architecture / Philip Fisher // The Formation of National Collections of Art and Archaeology / edited by Gwendolyn Wright. – Washington : National Gallery of Art. – P. 15–27.
12. *Foucault M.* Andere Räume / Michel Foucault // Aisthesis. Wahrnehmung heute oder Perspektiven einer anderen Ästhetik / Karlheinz Barck u.a. (Hg.). – Leipzig : Reclam, 1993. – S. 34–46.
13. *Gessen M.* Auf den Flohmärkten der Geschichte / Masha Gessen // Der Tagesspiegel vom 17.4.1999. – S. 4.
14. *Kraul I.* Städtebau als Prozess / Ingrid Kraul. – Berlin : Jovis-Verl., 2010. – 160 S.

15. Krieg Sichten. Zur medialen Darstellung der Kriege in Jugoslawien / Davor Beganović und Peter Braun (Hgg.). – München : Fink, 2007. – 336 S.
16. *Lachmann R.* Bogdan Bogdanovic und seine Zerstörungsphilosophie / Renate Lachmann // Krieg Sichten. Zur medialen Darstellung der Kriege in Jugoslawien / Davor Beganović und Peter Braun (Hgg.). – München : Fink, 2007. – S. 105–127.
17. *Lefebvre H.* La Production de l'espace / Henri Lefebvre . – Paris : Éditions Anthropos, 1974. – 485 p.
18. *Lefebvre H.* The Production of Space / Henri Lefebvre ; [translated by Donald Nicholson-Smith]. – Oxford; Cambridge : Blackwell, 1991. – 454 p.
19. *Miller H.* Topographies / Hillis Miller. – Stanford : Stanford University Press, 1995. – 376 p.
20. *Milosz Cz.* „Magisch ist die Schönheit dieser Stadt.“ Juden, Polen, Litauer, Weißrussen, Dichter und Historiker: Wilna im Fadenkreuz der Nationalismen / Czeslaw Milosz // FAZ vom 21.10.2000. – Nr. 245, I.
21. *Omilanowska M.* Rekonstruktion statt Original – das historische Zentrum von Warschau / Malgorzata Omilanowska // Informationen zur Raumentwicklung. – 2011. – Heft 3/4. – S. 227–236.
22. Rekonstruktion in der Denkmalpflege : Überlegungen, Definitionen, Erfahrungsberichte. – Bonn : Dt. Nationalkomitee für Denkmalschutz, 1997. – 154 S.
23. *Said E.* Invention, Memory, and Place / Edward Said // Critical Inquiry. – Winter, 2000. – Vol. 26. – No. 2. – P. 175–192.
24. *Schlögel K.* Im Raume lesen wir die Zeit. Über Zivilisationsgeschichte und Geopolitik / Karl Schlögel. – München : Carl Hanser, 2003. – 566 S.
25. *Soja E. W.* Postmodern Geographies. The Reassertion of Space in Critical Social theory / Edward W. Soja. – London ; New York : Verso, 1989. – 266 p.
26. *Soja E. W.* Thirdspace. Journeys to Los Angeles and Other Real-and Imagined Places / Edward W. Soja. – Cambridge, Mass. : Blackwell, 1996. – 334 p.
27. *Stimpel R.* Verweigern oder Verbessern? / Roland Stimpel // Deutsches Architektenblatt. – 09/07, S. 12–19.
28. *Tuan Yi-Fu.* Space and Place. The Perspective of Experience / Yi-Fu Tuan. – Minneapolis : University of Minnesota Press, 1977. – 235 p.
29. *Yates F. A.* The art of memory / Frances A. Yates. – Chicago : University of Chicago Press, 1966. – 400 p.

DAS GEDÄCHTNIS DER STADT

Aleida Assmann

Aleida.Assmann@uni-konstanz.de

Prof. Dr. Dr. h.c.

Fachbereich Literaturwissenschaft/Anglistik

Universität Konstanz

Fach D 161, 78457, Konstanz, Deutschland

Zusammenfassung. Die Einsicht, dass unser Wissen von Geschichte vornehmlich an Orten haftet und in die Bausubstanz gerade auch in die Städte eingelassen ist, macht sie zu einem wichtigen Gegenstand kulturhistorischer Forschung. Dabei stellen sich grundsätzliche Fragen: Wie schreibt sich Geschichte in den städtischen Raum ein, wie wird sie in ihm verankert, gelöscht, umkämpft, verändert, erneuert? Und wie knüpfen sich Erinnerungen an solche Räume? Diese Fragen verweisen uns auf den Zusammenhang von Raum, Zeit, Gedächtnis und Identität, der anhand von vier Punkten näher diskutiert wird. Mit der Unterscheidung von Raum und Ort (1) eröffnen sich zwei unterschiedliche Perspektiven, die den Raum vorrangig als einen zu gestaltenden und umzuformenden wahrnehmen, bzw. den Ort als mit einer Geschichte und Erinnerung ausgestatteten erfahren, die weitererzählt werden kann. Die Stadt wird als Palimpsest (2) erfahren, wenn Überlagerungen und Schichten erkannt und freigelegt werden, die ihre Geschichte als kollektives Werk unterschiedlicher Generationen, Epochen und Besiedlungsphasen kenntlich macht. Der Begriff „Rekonstruktion“ (3) steht für eine neue Praxis der Architektur, die nach der historischen Wende von 1989 historische Bauten, die durch Krieg zerstört oder aus ideologischen und modernistischen Motiven weggesprengt wurden, wieder aufbaut. Historische Nachhaltigkeit (4) schließlich beschreibt eine Einstellung zur historischen Bausubstanz, die Vergangenheit und Zukunft wieder stärker miteinander verknüpft.

Schlüsselwörter: Erinnerungsorte, Raum, Ort, spatial turn, Identität, Palimpsest, Rekonstruktion, historische Nachhaltigkeit, Urbizid.

ПАМЯТЬ ГОРОДА

Алейда Ассман

Aleida.Assmann@uni-konstanz.de

Профессор, доктор

Отделение литературы/Англистика

Констанцский университет

Fach D 161, 78457, Konstanz, Deutschland

Аннотация. Осознание того, что наше знание истории связано прежде всего с местами, которые в городах проявляются, в частности, через строительную субстанцию, превращает города в важный предмет культурно-исторических исследований. При этом основополагающим является вопрос: как вписывается история в городское пространство, как она „заякоривается“ в нем, как ее меняют, обновляют, уничтожают, как происходит борьба за нее? И как с такими пространствами связаны воспоминания? Эти вопросы выводят нас на взаимосвязь пространства, времени, памяти, идентичности, о котором идет речь подробно на примере четырех аспектов. Различение пространства и места (1) открывает две перспективы восприятия: пространства как такового, поддающегося организации и переформированию, и места, осознаваемого впоследствии наполненности его историей и воспоминаниями, которые

передаються через нарратив далі. Город сприймається як палимпсест (2), коли стають зримими наслання і пласти, свідельствующие об історії як колективному творенні різних поколінь, епох, періодів поселень. Поняття „реконструкція” (3) означає нову практику в архітектурі, передбачувальну відновлення після 1989 г. історических будівель, знищених війною, по ідеологіческим ілі модернізаційним мотивах. Історическа преемственность (4), в свою чергу, означає відношення до історическої будівельної субстанції, котра знова теснее об'єднує минуле і майбутнє.

Ключевые слова: простір, місце, простір пам'яті, ідентичність, палимпсест, реконструкція, історическа преемственность, урбіцид.

MEMORY OF CITY

Aleida Assmann

Aleida.Assmann@uni-konstanz.de

Prof. Dr. Dr. h.c.

Department of Literature/British Studies and American Studies

University of Konstanz

Fach D 161, 78457, Konstanz, Deutschland

Abstract. The realization that our knowledge of history is associated primarily with places that are revealed in the cities, first of all, through building substance, transforms the city into an important subject of cultural and historical research. There is a basic question: how exactly history fits in urban space and “anchors” in it, how it is altered, renewed, destroyed, how it is challenged? And how are related memories to these spaces? These questions bring us to the interplay of space, time, memory, identity, which we deal in details on the example of four aspects.

The distinguishing between space and place (1) opens the two perspectives of perception: space as such, provided for the organization and reorganization, and place that we understand through the richness of its history and memories, passed through the narrative. The city is perceived as palimpsest (2), when becoming visible the layers that reveal history as a collective work of different generations, epochs, and periods of settlement. The concept of “reconstruction” (3) denotes a new practice in architecture, which involves rebuilding after 1989, historic buildings, destroyed by war with either ideological or modernization motives. Historical continuity (4), in its turn, means attitude to historical building substance that combines again more closely the past and the future.

Key words: space, place, spaces of memory, identity, palimpsest, reconstruction, historical continuity, uricide.

1. Augé M. *Orte und Nicht-Orte. Vorüberlegungen zu einer Ethnologie der Einsamkeit*. Frankfurt a.M., 1994, 140 p.
2. Bachelard G. *Poetik des Raumes*. Frankfurt am Main, 1975, 284 p.
3. Bachmann-Medick D. *Cultural Turns. Neuorientierung in den Kulturwissenschaften*. Reinbek b. Hamburg, 2006, 409 p.
4. Bogdanovic B. *Architektur der Erinnerung*. Klagenfurt, 1994, 139 p.
5. Bogdanović B. *Die Stadt und der Tod*. Klagenfurt, 1993, 66 p.
6. Buttler A. von. Kunstdenkmal versus Geschichtszeugnis. In: *Denkmalkultur zwischen Erinnerung und Zukunft*. Bonn, 2004, pp. 32–35.
7. Cicero. *De finibus bonorum et malorum* : lateinisch-deutsch = *Über das höchste Gut und das größte Übel*. Stuttgart, 1989, 541 p.
8. Clastres P. *Archäologie der Gewalt*. Zürich, Berlin, 2008, 125 p.
9. Czaplicka J. The Vernacular in Place and Time: Relocating History in Post-Soviet Cities. In: *Vernacular modernism : heimat, globalization, and the built environment*. Stanford, 2005, pp. 171–192.
10. *Die Zukunft der Erinnerung*. Göttingen, 2001, 96 p.
11. Fisher Ph. Local Meanings and Portable Objects: National Collections, Literatures, Music, and Architecture. In: *The Formation of National Collections of Art and Archaeology*. Washington, 1996, pp. 15–27.
12. Foucault M. Andere Räume. In: *Aisthesis. Wahrnehmung heute oder Perspektiven einer anderen Ästhetik*. Leipzig, 1993, pp. 34–46.
13. Gessen M. Auf den Flohmärkten der Geschichte. *Der Tagesspiegel* vom 17.4.1999, p. 4.
14. Krau I. *Städtebau als Prozess*. Berlin, 2010, 160 p.
15. *Krieg Sichten. Zur medialen Darstellung der Kriege in Jugoslawien*. München, 2007, 336 p.
16. Lachmann R. Bogdan Bogdanovic und seine Zerstörungsphilosophie. In: *Krieg Sichten. Zur medialen Darstellung der Kriege in Jugoslawien*. München, 2007, pp. 105–127.
17. Lefebvre H. *La Production de l'espace*. Paris, 1974, 485 p.
18. Lefebvre H. *The Production of Space*. Oxford, Cambridge, 1991, 454 p.
19. Miller H. *Topographies*. Stanford, 1995, 376 p.
20. Milosz Cz. „Magisch ist die Schönheit dieser Stadt.“ Juden, Polen, Litauer, Weißrussen, Dichter und Historiker: Wilna im Fadenkreuz der Nationalismen. *FAZ* vom 21.10.2000, no. 245, I.
21. Omilanowska M. Rekonstruktion statt Original – das historische Zentrum von Warschau. *Informationen zur Raumentwicklung*, 2011, Heft 3/4, pp. 227–236.
22. *Rekonstruktion in der Denkmalpflege* : Überlegungen, Definitionen, Erfahrungsberichte. Bonn, 1997, 154 p.
23. Said E. Invention, Memory, and Place. *Critical Inquiry*, Winter, 2000, vol. 26, no. 2, pp. 175–192.
24. Schlögel K. *Im Raume lesen wir die Zeit. Über Zivilisationsgeschichte und Geopolitik*. München, 2003, 566 p.

25. Soja E. W. *Postmodern Geographies. The Reassertion of Space in Critical Social theory*. London, New York, 1989, 266 p.
26. Soja E. W. *Thirdspace. Journeys to Los Angeles and Other Real-and Imagined Places*. Cambridge, Mass., 1996, 334 p.
27. Stimpel R. Verweigern oder Verbessern? *Deutsches Architektenblatt*, 09/07, pp. 12–19.
28. Tuan Yi-Fu. *Space and Place. The Perspective of Experience*. Minneapolis, 1977, 235 p.
29. Yates F. A. *The art of memory*. Chicago, 1966, 400 p.

Suggested citation

Assmann A. Pamiat' mista [Memory of City]. *Pytannia literaturoznavstva*, 2015, no. 92, pp. 7–25. (in Ukrainian).

Стаття прийнята до друку 25.11.2015 р.